

**ЂОРЂЕ СТОЈАНОВИЋ
МИЛЕНА ПЕШИЋ**

РЕАЛИЗАМ И КОНСТРУКТИВИЗАМ У СВЕТСКОЈ ПОЛИТИЦИ: ПРОБЛЕМ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА*

Увод

Више или мање, концептуална позиција идеја у теоријској опсервацији међународних односа и даље представља простор за истрајне и свеобухватне академске расправе између рационалиста (реалиста, неореалиста и неолибералних институционалиста) и поборника интерпретативне методолошке струје (постструктуралиста, постмодерниста, феминисткиња и следбеника критичке теорије Франкфуртске школе). Како то обично бива, ниједна персистентна теоретска дебата не може бити ослобођена бремена актуелности, па се аналитичка перспектива овог рада може узети као адекватан оквир за испитивање, рецимо, садашњих дешавања у Украјини. *In medias res*, носећа интенција ове студије је да, са једне стране, критички пропита положај идентитета у оквиру реалистичких и конструктивистичких теоретских пропозиција елаборирања међународних односа, те да, са друге стране, приклањајући се конструктивистичкој парадигми, на најопштијем нивоу дефинише дискурс националног идентитета. Наша мисао водила је заоштерени конструктивизам, холистичке провенијенције, по коме национални идентитет, то јест национална култура, битно утичу на оно што се тиче међународног испољавање неке државе на нивоу формулисања образаца културне предиспонираности за одређени облик овог или оног понашања. При томе, сматрамо да се та предиспонираност увек изнова редифинише, да је контингентна и предоминантно контекстуална.

Политички реализам, „политика моћи” (*Realpolitik* или „*power politics*”), дакле, представља најстарије и најчешће примењивано теоретско промишљање међународних односа, које се може историјски трасира све до Тукидида у пе-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција”, бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

том веку пре нове ере. На најопштијем нивоу,¹ политички реализам се не може редуковати на неку, свеобухватну и свеспајајућу, централно позиционирану теорију, већ преко скупова заједничких исходишних (првих) принципа и носећих претпоставки из којих произилазе његове најразличитије теоретске варијанте. Међутим, ствар није у неком партикуларном и експлицитном комплексу претпоставки и тврдњи, већ у укупности тог изворног размештаја принципа сачињеног од „аксиоматских датости” и коригованог неком динамиком променљивог „нормативног пресека”. Ерго, евидентна је потреба разликовања између неких граничних својстава реализма, перципираног као теоретске парадигме (перспективе, оријентације или филозофске диспозиције) и онога што ће бити нека појединачна поставка која је чини. Политички реализам није, дакле, фиксиран или петрификован, он се налази у процесу сталног преиспитивања и реформулисања у смеру бољих објашњења и тачнијих предвиђања, усавршавања и појашњења теоретских концепата на којима почивају његови истраживачки програми, те њиховог проширења на нова необрађена проблемска подручја.² Било како било, политички реализам је више од научно заснованог програма истраживања, он је и политичка филозофија и поглед на свет.

Конструктивизам се, опет, може означити као јак широко постављен научни приступ који у себи обједињује различите школе промишљања социјалног: веберовску интерпретативну социологију, симболички интеракционизам, варијанте марксизма, вебленовски институционализам, постструктурализам и херменеутику,³ он почива на несводљивости интерсубјективне димензије људског делања. Људи су културна бића, обдарена капацитетом и вољом да заузму делиберативни став према свету и да му дају значење.⁴ Таква конјункција отвара простор за нову класу чињеница, за друштвене чињенице, оне које не постоје у физичком свету материјалних објеката, већ им властита егзистенција зависи од људског договора, те захтевају људске институције за своје опстојање. Конструктивисти, заправо, сматрају да се међународни односи превалентно састоје од друштвених чињеница, као што су и онтолошки реалисти, јер не само да верују у постојање материјалног света, већ и у отпор приликом деловања на исти. Ерго, за конструктивизам је релевантно да начин на који материјални свет профилише људско делање и интеракције и бива обликован истим (људским делањем и интеракцијама) зависи од динамике нормативне и епистемичке интерпретације материјалног света.

Појам националног идентитета означава комплексан и мултидимезионалан друштвени феномен чија је сложеност и поред бројних покушаја у оквиру различитих друштвених дисциплина (социјалне психологије, социологије,

¹ Види Schweller, R. (1997) "New Realist Research on Alliance: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition." *American Political Science Review*, 91(4): 927–930. и Vasquez, J. (1997) "The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition." *American Political Science Review*, 91(4): 899–912.

² Schweller, R. "New Realist Research on Alliance: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition." *op. cit.*, стр. 927.

³ Palan, R. (2000) "A world of their making: an evaluation of the constructivist critique in International Relations." *Review of International Studies*, 26(4): 576.

⁴ Weber, M. (1949) *The methodology of the Social Science*. Glencoe: The Free Press, стр. 81.

антропологије, културологије, политикологије) извориште бројних дилема које ограничавају напоре у његовом научном одређењу. Као сложен, мултидисциплинаран проблем, национални идентитет намеће проучавању приступ кроз синтезу социјално - психолошких, културолошких, антрополошких и политиколошких увида. Значењска својења појма национални идентитет су, међутим, неизбежна како у научном тако и у политичком дискурсу; али док су саморазумљива она предузета у аналитичке сврхе (питање истраживачког фокуса) у другим случајевима показују се као проблематична по више основа. Нација и национални идентитет не могу се без нужних редукција сводити на идеологију или облик политике, јер сваки целовитији научни увид чак и у само ове димензије проблема захтева њихово шире посматрање и тумачење у антрополошком и културолошком кључу, и увек у социокултурном контексту.

Имајући претходно на уму, овај рад је подељен у два дела. Први део рада се бави критичком анализом домаћаја идеја у концептуалним поставкама реализма и конструктивизма. Афирмишући идеју о одлучујућој улози друштва у конституисању актера и њихових идентитета, други део рада се бави конструкцијом националног идентитета. Мишљења смо да је такав поступак користан макар на три начина: (1) он аналитичк потврђује теоретску оправданост домаћаја идејно - нормативно - културног подручја на формулисање међународног систем на начелном нивоу (остављајући по страни да ли такво интервенисање подразумева оптимистичку или песимистичку визију света); (2) он експлицитно показује како конструктивистичка приступ међународним односима тражи и конструктивистичко интерпретирање националног идентитета; и (3) он указује на дијалектику перманентног формулисања и реформулисања националног идентитета као уобличавајућег и уобличаваног фактора међународног система, својеврсног наративног збира домаћих и спољних дискурзивних елемената у интерпретацији положаја државе.

Материјалне или друштвене чињенице: однос реализма и конструктивизма

На почетку, навешћемо неколико најрепрезентативнијих генералних поставки реализма. Тако, ослањајући се на Никола Макијавелија (Niccolo Machiavelli, 1469-1527) и његово дело *Владалац*, по Едварду Кару (Edward Carr), реалистичка филозофија има три концептуална фундамента:⁵ (1) историја је след узрока и последица, који се интелектом могу разумети и анализирати, али не могу усмеравати „маштом” (утопистичка позиција); (2) теорија не формулише праксу, већ пракса теорију; (3) и политика није функција етике, већ етика политике. За Ханса Моргенатауа (Hans Morgenthau), опет, реализам подразумева:⁶ (1) политику која се испољава преко објективних закона утемељених у

⁵ Carr, E. (1946) *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan, стр. 63-64.

⁶ Morgenthau, H. (1954) *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. 2nd edn. New York: Alfred A. Knopf, стр. 4-10.

људској природи; (2) концепт интереса који је одређен у смислу моћи; (3) променљивост садржаја моћи и интереса; (4) неприменљивост моралних начела на деловање држава; (5) одбијање идентификовања моралних интенција повезаних са неком појединачном државом као генералним моралним законом; и (6) аутономију политичког домена. По Кенету Волцу (Kenneth Waltz), елементи реализма су:⁷ (1) државни интереси који представљају иницијални механизам државног деловања; (2) потребе повезане са политиком које су повезане са нерегулисаношћу надметања међу државама; (3) прорачуни базирани на тим потребама који могу резултовати политикама усклађеним са државним интересима; и (4) успех тако постављених политика који је манифестован очувањем и снагом државе.

За Роберта Гилпина (Robert Gilpin), реализам почива на:⁸ (1) „конфликтним групама” као постаменталним јединицама друштвеног и политичког испољавања (актуелна примарна „конфликтна група” је национална држава, која је заменила раније форме државе зато што је успела да оствари већи степен ефикасности у организовању војне моћи, уређења економских послова и обезбеђење безбедности); (2) националном, то јест групном, интересу као централном моменту државне мотивације, који може бити економске, етничке или територијалне природе (променљиви национални интерес је диктиран од стране тренутно владајућих елита и објективних компоненти, попут економских чинилаца или географског положаја); и (3) моћ и на њој и у поводу ње проистекли односи представљају суштинску одлику сфере међународних послова (ради се о широко постављеном дефинисињу моћи које искључује „чисте” моралне захтеве и промишљену персуазију као снажне мотиве у политичком животу- морал најбоље делује на нивоу партикуларне групе, а не међу групама, и које подразумева три облика моћи- економску, војну и психолошку).

По Рандалу Швелеру (Randall Schweller), постоји седам базичних претпоставки које се тичу реалистичке школе мишљења:⁹ (1) основна шема односа човека према човеку није замишљена као индивидуална релација већ је колективне природе, људи третирају једни друге као чланове група које одређују и контролишу њихову лојалност; (2) међународни послови се одвијају у анархичном окружењу; (3) моћ је есенцијални кавалитет међународне политике, она је нужно потребна за реализацију националних циљева, без обзира да ли се ради о господарењу светом или тежњи ка пуком опстанку, не постоји јасна граница између воље за моћ и, наизглед редуковане стратегије, воље за животом; (4) дубинска природа међународних интеракција је конфликтна, свет без борбе би био свет у коме би живот, какав познајемо, престао постојати; (5) човечанско не може превазићи сукобе преко преко позитивне моћи разума за изналагање неког научног пацифизма; (6) политика није продукт етике, моралност је ефекат моћи; (7) државне нужности, потребе и разлози увек односе превагу над етичким и моралним вредностима.

⁷ Waltz, K. (1979) *Theory of International Politics*. New York: Random House, стр. 117.

⁸ Gilpin, R. (1996) "No one loves a political realist." *Security Studies*, 5(3): 7-8.

⁹ Schweller, R. (1997) "New Realist Research on Alliance: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition." *American Political Science Review*, 91(4): 927.

За Џона Мершхајмера (John Mearsheimer), реализам, опет, почива на пет претпоставки у вези са међународним системом:¹⁰ (1) међународни систем је анархичан (што, поновимо, не значи стање хаоса, већ манифестује уређујуће начело које указује на то да независне политичке јединице, државе, немају неку централну власт која би им била надређена, суверенитет је инхерентан држави, не постоји нека „влада влада“); (2) државе неминовно располажу одређеним офанзивним војним капацитетима, што им даје могућност међусобног наносења штете или уништења- државе су, једна другој, потенцијални извор опасности; (3) државе никад не могу бити потпуно сигурне у намере других држава, то јест никада до краја се не може одбацити могућност ангажовање њихових офанзивних војних капацитета; (4) опстанак је примарни мотив који управља са државама, које теже ка перпетуирању суверенитета; (5) државе стратегијски промишљају свој опстанак, оне су инструментално рационалне.

Направимо сада начелну разлику између „класичног“ или традиционалног и структуралног или новог реализма. Док „класични“ реализам подједнако потенцира анархизам и егоизам, дотле структурални реализам покушава да апстрахује сва својства државе осим њених капацитета у регистровању и одређивању утицаја анархије, те, односне, дистрибуције способности. Више или мање као круцијалне разлика између ова два типа реализма могу се идентификовати:¹¹ (1) постојање филозофских размирица у вези дисциплина на којима је реалистичка теорија заснована (традиционална варијанта је доминантно повезана са социологијом и историјом, док је неореализам превасходно окренут ка микроекономији); (2) традиционални реализам третира моћ као циљ по себи (државе могу тендирати ка повећању како моћи тако и безбедности), док за неореализам безбедност представља највиши државни циљ; (3) традиционални реалисти држа да моћ и интереси државе диктирају понашање, док је за неореалисте важна анархија и дистрибуција способности; (4) традиционални реализам, као теорија спољне политике, је усредсређен на релативну дистрибуцију способности између одређених држава или њихових коалиција, док је неореализам, као теорија међународне политике или међународних односа, оријентисан као дистрибуцији способности на нивоу целине система или поларности самог система; (5) следбеници класичног реализма држе да је међународни систем компонован од јединица, интеракција и структуре, интеракција омогућава процесне варијабле попут институција, норми и правила, док се за поборнике неореализма процесне варијабле не могу третирати као системски атрибути.

Имајући претходно на уму, по Кенету Волцу, дакле за неореалистичку поставку, уређење међународног система је повезано са постулираним начелом суверене једнакости његових елемената или јединица и на њему произашлим генералним атрибутима системске децентрализованости и анар-

¹⁰ Mearsheimer, J. (1994-1995) "The False Promise of International Institutions." *International Security*, 19(3): 10.

¹¹ Schweller, R. and Priess, D. (1997) "A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate." *Mershon International Studies Review*, 41(1): 7.

хичности. С обзиром да се не може констатовати нека форма надређујуће власти овлашћене да управља елементима међународног система, они стоје једни према другима у односима координације.¹² Перманентност анархичности намеће и питање функционалне природе јединица. За разлику од хијерархијског домаћег политичког система, где су његови сегменти диференцирани преко функције коју обављају, анархични међународни систем је сачињен од јединица које су функционално налик једна на другу, зато што сама анархичност намеће одређена правила која форсирају јединице да се понашају слично. Неореализам карактеришу државе које су рангиране или позициониране само у односу на њихову моћ, само материјалне способности генеришу положај јединице у датој међународној структури.

Ако овој дистинкцији приђемо из заострене критичке перспективе пост-структуралистичког дискурса Ричарда Ешлија (Richard Ashley), разлика између класичног реализма и неореализма може да се тумачи на неколико различитих нивоа.¹³ На методолошком плану, прва варијанта реализма је заснована на интуитивном приступу, остајући притом у блиском односу са актуелном државничком праксом, док потоња варијанта покушава да објектификује политички живот, а све у намери да међународни односи добију статус друштвене науке. Уважавајући такву критичку констелацију, испада да је неореализам занемарио оно што се у класичном реализму третира као тежишна концептуална тачка- релевантност дипломатске праксе. Осим тога, пропоненти класичног реализма нису претерано заинтересовани за економске темате, док су неореалисти преокупирани истима. Они су заговорници и државизма или државоцентризма,¹⁴ где таква теоретска позиција, заправо, више значи веровање у вечност, незавршљивост или мета-димензијалност државоцентричног света, а мање инклинацију ка држави која би могла резултовати неком формом етатизма, то јест тоталитаризма.

Класични реализам отвара простор за међународне импликације или промене деривираних из субјективних ставова државника, а неореализам почива на убеђењу да објективне структуре, попут места које држава заузме у међународној државној хијерархији или физичких својстава држава које чине међународни систем, детерминишу функционисање или понашање државника. Надаље, неореализам се може врло радикално критиковати због претпостављања трансисторијске истине, објективитета и вредносно неутралног техничког разума као елемената који профилишу лимите и врсту деловања. У складу са таквим теоретским квалификативом, реализам је, најблаже речено, добио репутацију аморалне, ако баш желите и иморалне, доктрине, оне која не

¹² Waltz, K. (1986) "Political Structures." у Keohane, R. (yp.) *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, стр. 81.

¹³ Види Ashley R. (1986) "The Poverty of Neorealism." in Keohane, R. (yp.) *Neorealism and Its Critics*. New York: Columbia University Press, стр. 255-301.

¹⁴ Аутори стоје на становишту да се енглеска реч *statism* не може превести са речи етатизам, а да се, притом, не наруши „денотативно-стручна” значењска равн у смислу изражене концептуалне усмерености на државу без негативних квалификатива. Због тога се одустало и од кованице нео-етатизам и определило за нео-логизме државизам или државоцентризам.

доводи у питање супрематију државе неспутану било каквим начелним етичким ограничењима. Истине ради, неореализам констатује постојање националног интереса као оријентира државног деловања, што свакако подразумева неки вид државног ангажмана који није стриктно повезан са партикуларним и себичним интересима владајуће класе. Идеја је да етичка и политичка активност не могу да буду остварене уколико подједнако не буду уважавани пракса држава и односна теорија, што би сугерисало дистингвираност реализма од идеализма и апстрактног теоретисања.

Главна критичка чворишта дефицитарности и некоректности реалистичке (посебно неореалистичке) оријентације се могу груписати око следећих темата:¹⁵ (1) домаћа политика се мора максимално уважавати, јер структурални услови, као и услови моћи, нису довољни за дефинисање активности у сфери спољне политике; (2) системски ниво анализе би требало да је надопуњен ангажманом на другим нивоима, посебно на формулисању теорије спољне политике; (3) недовољној одређености реалистичких предвиђања; (4) модел закупљености поступцима повезаним са равнотежом моћи није довољан као одговор на анархичност међународног система, нити се јавља у условима када би се то очекивало нити има последице које се засигурно и увек могу антиципирати; и (5) постојање изолаованих области мира чије постојање није обухваћено реалистичком парадигмом, а које је повезано са демократско-либералним државама.

Различите класификације или категоризације конструктивистичких идеја сведоче о њиховој разноликости и ширини.¹⁶ Тако можемо разликовати: (1) критички и конвенционални конструктивизам; (2) модерни и пост-модерни конструктивизам; или (3) модерни, легални, наративни и генеалошки конструктивизам. Осим потребе да се унесе ред у не мали број релевантних разлика, концентрисаност на разлике доприноси и потпунијем и дубљем разумевању комплексности конструктивистичког теоретизовања. У том смислу, истичу се три концептуална исходишта, онтолошка дијалошка круга: (1) конструктивизам инспирисан социолошким институционализмом; (2) конструктивизам инспирисан теоријом комуникативног делања Јиргена Хабермаса (Jurgen Habermas); и (3) конструктивизам инспирисан разматрањима о знању и моћи Мишела Фукоа (Michel Foucault). Када у фокус ставимо прву варијанту, идеја водиља је да друштвена структура има онтолошки примат, она је стартни аналитички ниво и води се логиком адекватности, конститутивног моћи норми над интересима и понашањем, а њена правила и вредности стварају све битне актере у арени међународне политике. Преточено у конструктивистички појмовни апарат, то значи да норме конституишу државне идентитете и интересе. Опозитно Западном моделу друштвене науке где се покединац третира као непроблематични, несводљиви и аутономни актер, чије аспирације нису у директном каузалном односу са културним контекстом, институционализам аксиоматизу-

¹⁵ Vasquez, J (1999) *The Power of Power Politics: From Classical Realism to Neotraditionalism*, Cambridge: Cambridge University Press, стр. 377-382.

¹⁶ Reus-Smith, C. (2002) "Imagining society: constructivism and the English School." *British Journal of Politics and International Relations*, 4(3): 493-496.

је појединца као производ, а не произвођача, друштва и културе. Норме обликују националне безбедносне интересе, то јест безбедносну политику, и идентитет државе.

Друга варијанта се базира на логици аргументације, то јест на значају комуникативног делања у посредовању између агената и интересубјективних вредности. Норме не формулишу идентитете и интересе на неки директан, механички и непроблематичан начин, многе ситуације су обележене сучељавањем различитих, понекад антитетичних или парадоксалних, норми, које су могу интерпретирати на различите начине. Насупрот реалистима, који би реаговање актера у таквој ситуацији одредили преко себичних критеријума увећања моћи, хабермасовска конструктивистичка струја држи да актери на најопштијем плану партиципирају у процесу аргументације, они преко колективног комуникативног процеса стижу до сазнања да ли су њихове претпоставке о свету исправне (сфера теоретских дискурса) или у којим ситуацијама њихове норме адекватног понашања бивају активирани и како могу бити оправдане (сфера практичних дискурса).¹⁷ Расправљање, доказивање или аргументација имплицира настојање актера да пропитају вредносна обележја инхерентна било којој нормативној или каузалној тврдњи и да трагају за нормативним консензусом у вези њиховог разумевања ситуационог контекста и оправдања начела и норми које руководе њиховим делањем.

Трећа варијанта конструктивизма је заправо екстрахована из Фукових разматрања о знању и моћи. Наиме, креирање, продуковање или лифровање дискурса представљају облик моћи, они генеришу и легитимизују одређене типове понашања и услове живота као нормалне, то јест конструишу одређене категорије које деградирају, маргинализује или чине непојмљивим одређене праксе и схватања: дисциплинујући, могло би се рећи и заповедни, моменат се манифестује промовисањем онога што је стандардно, нормално и природно и, симултано, онога што је девијантно, незамисливо и за сваку осуду. Овакво апсолвирање норми и њиховог утицаја на саморазумевање и преференције има значајне последице, порекло норми и значења у специфичном времену и контексту је дискурзивно контингентно, а не ствар неке рационалне еволуције. Рестриктивност норми није само ограничавајући фактор понашања, оне су и продуктивне у смислу да конституишу оно што јесмо, ми формирамо наше идентитете преко прихватања прећутно схваћених норми и опште прихваћених пракси.

Конструктивизам се може класификовати и преко ангажованог нивоа анализе. У том смислу, теоретска перспектива Александра Вента (Alexander Wendt) је системске природе, домаћа политичка сфера се третира као теоретски ирелевантна. Он сматра да се концептуални нуклус конструктивизма као структуралне теорије може изразити преко три тврдње.¹⁸ (1) државе су основне јединице анализе у међународној политичкој теорији; (2) кључне структуре у

¹⁷ Risse, T. (2000) "Let's argue!: Communicative Action in World Politics." *International Organization*, 54(1): 7.

¹⁸ Wendt, A. (1994) "Collective Identity Formation and the International State." *The American Political Science Review*, 88(2): 385.

државном систему су пре интересубјективне него материјалне; и (3) државни идентитети и интереси су пре конструисани од стране тих социјалних структура, него што су егзогено дати преко људске природе или домаће политике. Различито у односу на овај приступ, постоји конструктивистичка струја која акценат ставља на однос између домаћих друштвених и правних норми и идентитета, интереса и деловања државе. На крају, можемо регистровати „холистичке” конструктивисте, оне који настоје међународни и домаћи домен довести под јединствену аналитичку оптику, третирајући спољно и унутрашње као два лица једног друштвеног и политичког поретка.

Конструктивистички модел изборе повезане са одређеним типом понашања повезује са одређеним идентитетима и интересима који нису дати већ су процесне природе. У оквиру тога процеса, актери прибављају и репродукују идентитете, нарative онога што јесу, који повратно формулишу интересе утицајне по питању селекцију одређеног типа понашања. При томе, не одбацујући потребу квантитативних истраживања и ризикујући да будемо „квази-анахрони”, приклањамо се мишљењу да пропитивање позиције идеја, норми и културе у светској политици истиче у први план интерпретативни методолошки поступак. То је директно повезано са фактом да актери придодају значење својим ангажманима, та значења су моделирана преко затечене сфере интересубјективних значења инкорпорираних у језик и друге симболе, а последице таквих значења никада не могу бити схваћене на адекватан начин уколико се третирају као неке измерљиве варијабле које условљавају понашање на неки директан или квантификован начин. На тој линији, национални идентитет манифестује један од најсложенијих културно-дискурзивних феномена, који ширином захвата може битно утицати на перцепцију и креирање међународног испољавања неке националне заједнице, превасходно схваћене као националне државе, не одбијајући могућност, ако не и правило, да међународни систем утиче и на формулисање и реформулисање националног идентитета.

Конструкција националног идентитета

Као основни приступи националном идентитету у науци се издвајају примордијалистички или есенцијалистички приступ и инструменталистички и конструктивистички, као потоњи приступи. Примордијалистичко схватање потенцира значај примордијалне заједнице за идентитет, а овај схвата као базичну људску категорију дату рођењем; дакле као непроменљив и затворен концепт. Осећање заједништва утемељено на идеји заједничког порекла и историјског искуства заједнице, као и на заједничким митовима, традицији и култури, у бити је ирационално и неизрециво, повезује људе дубоким везама. Национални идентитет сматра се фундаменталним, јер се уз карактеристике које се стичу рођењем, посредством оних које се добијају кроз припадништво националној култури преносе и емоције, инстинкти и успомене колективног искуства на начин који нема много везе са избором појединца. У том смислу национални идентитет је великим делом предодређен.¹⁹

¹⁹ Милошевић-Ђорђевић, Ј. (2008) *Човек о нацији*, Београд, Институт за политичке студије, стр. 34

У основи потоњих приступа националном идентитету, инструменталистичког и конструктивистичког, стоје друштвени, политички или интересни конструкти. Идентитет се схвата као вишестук, променљив, флуидан, везан за посебне околности и избор који унутар њих прави појединац. Према инструменталистичком схватању које потенцира рационални приступ идентитету, националне заједнице су створене из интереса и вештачки се одржавају док год постоје прагматични разлози за то; национални идентитет сагледава се кроз функционалност како за државу/политичку заједницу – економско-територијално-политичка функционалност која обезбеђује ресурсе, територију, радну снагу и политичко јединство држави – тако и за појединца – пружа референтни оквир за перцепцију себе и других, односно за идентификацију.²⁰

Антиесенцијалистички и конструктивистички приступ „инсистирају на идентитету као произведеном, ствараном у различитим историјским, дискурзивним и друштвеним контекстима који су променљиви и у великој мери зависни од субјективног доживљаја и одређења.”²¹

Као најопштије полазиште у овом делу рада конструктивистички приступ значи комбиновање с једне стране елемената примордијалистичког схватања идентитета – иако полази од рационалне основе идентитета не искључује постојање „примордијалних” емоција (осећање дубоке и неизрециве повезаности) као ни облике културне датости. мада их опсервира конструктивистички – с друге стране он уважава инструменталистичко потенцирање политичког и прагматичког интереса/конструкта као важне основе националне припадности.²²

Национални идентитет се као социјалнопсихолошки феномен конструише током живота и производ је споја „примордијалних веза” културног порекла, односно својеврсних „културних датости” усвојених процесима социјализације, и избора које појединац прави следећи своје интересе, културне и политичке/идеолошке преференце. Као социјални конструкт национални идентитет производ је избора одређених дискурса, односно различито се артикулише различитим дискурзивним праксама. У том смислу национални идентитет може се на неки начин историјски „трасирати”, јер будући припадник нације не улази у историјски и културолошки празан простор, мада није ни пресудно ограничен затеченим „наслеђем”.

Посматран као друштвени конструкт који фигурира у оквирима одређеног социокултурног контекста, национални идентитет представља продукт дискурзивних пракси и културних кодова утканих у доминантне дискурсе о њему.

Према заговорницима социјалног конструктивизма, сви објекти наше свести укључујући ту и наше схватање особе и наш идентитет, конструишу се

²⁰ Смит, А., (1998) *Национални идентитет*, Београд, Библиотека XX век, стр. 32-34.

²¹ Ђорђевић, Ј. (2009) *Посткултура*, Београд, Clio, стр. 353.

²² Connel S, Hartman, D., (1998) *Ethnicity and Race, Making Identities in Changing World*, London, Pine Forge Press Sage Publications; према Милошевић Ђорђевић, Ј. (2008) *Човек о нацији*, Београд, Институт за политичке студије, стр. 36.

посредством језика, а производе их дискурси као „кохерентни системи представљања.” Дискурс схваћен као „начин конструисања значења који врши утицаје и организује и наше акције и наше схватање себе” омогућава нам да ствари сагледамо „изнутра”. Дискурс није нешто што надграђује или репрезентује постојеће категорије, већ нешто што их креира. Представе о „нама” и о „другима” укључују репертоар неких идентитета док репертоар других користе ограничено, или искључују.²³

Пођемо ли од тезе социјалног конструктивизма да не постоји стварност по себи већ само њене индивидуалне и колективне конструкције, онда се процеси њиховог настајања, друштвеног преношења и (идеолошке, политичке) (зло)употребе показују као веома значајни.²⁴ Савремена проучавања усредсређују се на испитивање тога како дискурси једног друштва истовремено рефлектују, конституишу и репродукују одређену друштвену организацију, културне вредности, веровања и норме; како дискурс илуминира/генерише социјалне процесе, а посебно унутар социјалних конфликта.²⁵

Како истиче Мишел Фуко, „дискурс је пракса која формира објект о којем говори”. Он обезбеђује референтни оквир, начин тумачења света и давања значења том свету, а ми их интернализујемо посредством језика, образовања и друштвених интеракција. Језик нам, тако, посредством дискурса пружа субјективно искуство себе и света.²⁶

Идентитет се рађа из људских интеракција, конструише посредством дискурса којима располажемо у оквиру своје културе и настаје преплитањем различитих категорија припадности. Увид у конструктивну природу националног идентитета не значи, међутим, и одбацивање било какве трајности националних идентификација, или прихватање становишта која их свде на променљиве интересне конструкте или доминантне/актуелне идентитетске стратегије. Савремена промишљања феномена нације и националног идентитета управо и гравитирају око базичне теоријске контроверзе успостављене на релацији датост / трајност / одређеност према конструисаност / променљивост / флуидност.

²³ Бер В. (2001) *Увод у социјални конструкционизам*, Zepter Book World, Београд, стр. 92; Фуко, М. (2007) *Поредок дискурса*, Карпос, Лозница; Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, Плато, Београд

²⁴ Реч је о становиштима социјалног конструкционизма, на основу којих се наше поимање себе и друштвене стварности сагледавају као друштвене конструкције зависне од културе у којој настају, односно од културних образаца утканих у језик. При томе, наглашава се да однос између вербалних ознака, менталних представа и објеката на које се односе престаје да буде само пука репрезентација, већ постаје конститутиван, односно постојање објекта и његово представљање постају неразлучиви једно од другог. Тако долазимо до појма дискурса и његове улоге у конструкцији друштвеног живота и идентитета. Опширније у Бер В. (2001), *Увод у социјални конструкционизам*, Zepter Book World, Београд, стр. 92.

²⁵ Grimshaw, A., "Discourse and Sociology: Sociology and Discourse." *The Handbook of Discourse Analysis*. Schiffirin, Deborah, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton (eds). Blackwell Publishing, 2003.

²⁶ Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, Београд, Плато, стр. 49; видети и: Фуко, М. (2007) *Поредок дискурса*, Лозница, Карпос, Бер, В. (2001) *Увод у социјални конструкционизам*, Београд, Zepter, стр. 95.

Основу концептуалних полазишта за представљање ове за проблем идентитета кључне теоријске контроверзе сачињавају у овом раду идеје Бенедикт Андерсона (Benedict Anderson), Ентони Смита (Anthony Smith), Жан-Франсоа Бајара (J.-F. Bayart) и Стјуарта Хола (Stuart Hall) .

Замишљање нације

Концепт субјективног замишљања као основе националних идентификација Бенедикт Андерсон је продубљивањем културних корена национализма поставио у само средиште разумевања феномена нације и националног идентитета.²⁷ Инсистирајући на, за његову анализу, базичној разлици између национализма као идеолошког покрета и националног идентитета као „колективне културне појаве”, Ентони Смит је национализам одредио као политичку идеологију у чијем се средишту налази културна доктрина.²⁸ Основе тезе о имагинарном у идентитетској афирмацији поставио је, повезивањем процеса кодификовања традиције са процесима изградње националних идентитета, Жан Франсоа Бајар.²⁹ Сагледавајући процесе настајања националног идентитета као спој планског успостављања политичке контроле посредством културне хомогенизације и конфликтних процеса, компромиса и несвесних усвајања кроз токове формирања културне заједнице, Бајар је желео да укаже на противречно јединство процеса изградње и формирања нације.

У Андерсоновој поставци „бивање нацијом” не повезује се са политичким идеологијама, већ са великим културним системима који су стварали неспорни референцијални оквир, а то су верска заједница и династичко краљевство који су им претходили и из који су и против којих су ови настајали. „Бивање нацијом” омогућено је „спонтаном дестилацијом сложене ‘смијесе’ засебних повјесних сила”,³⁰ оно је ситуирано у комплексну друштвену мену, која није само економска, већ и културолошка; то је промена „у поимању времена, простора, знака, комуникације, другог и себе”.³¹

У антрополошком кључу, Андерсон је дефинисао нацију као „замишљену политичку заједницу” инхерентно ограничену и суверену; ограничену, јер чак и највеће нације имају границе и ниједна се не замишља тако да се поклапа са људским родом; суверену, јер се појам „нације” појавио у доба када је урушен легитимитет династичког краљевства, односно када је његов историјски суверенитет прешао у народни суверенитет, тј. суверенитет припадника нације.³²

Појам „замишљање нације” у Андерсоновом одређењу има специфично значење које треба да укључи у разматрање „реалне и сложене друштвене

²⁷ Андерсон, Б. (1998) *Нација, замишљена заједница*, Београд, Плато, 1998.

²⁸ Смит, А., (1998) *Национални идентитет*, Београд, Библиотека XX век, стр. 6, 120.

²⁹ Жан- Франсоа Бајар објавио је на француском дело *L' Illusion Identitaire* (Fayard, 1966). Наводи аутора у овом раду потичу из разговора с њим објављеног под називом „Имагинарно у идентитетској афирмацији”, *Идентитет(у)* (2009) Београд, Clio стр. 384- 391.

³⁰ Андерсон, Б., нав.дело, стр. 14, 22.

³¹ Силва, М., „Бивање нацијом данас”, (предговор) у Андерсон, Б., нав. дело, стр. 8.

³² Андерсон, Б., нав.дело, стр. 17.

процесе који генеришу смисао бивања нацијом”.³³ Замишљање нације је стваран (иако делом субјективан) друштвени процес којим настаје својеврсна заједница. Нације су замишљене заједнице јер њихове припаднике не повезује међусобно познанство, већ систем представа о њиховом заједништву који живи у сваком од њих; оне су реални феномени чија се производња врши на имажинарном плану.³⁴

Инструмент и медијум имагинације која ствара замишљену заједницу нацију јесте култура. Како је објаснио Андерсон, нације су постале замисливе тек онда када су три темељне културне концепције изгубиле примат. Прва концепција односила се на привилеговани статус одређених писаних, светих језика у приступу „онтолошкој истини”, што је створило трансконтиненталне верске заједнице (као што су хришћанство и ислам). У време доминације овог културног система, конфесионална припадност била је својство на основу којег су се заједнице разликовале. Друга културна концепција везивала се за божанску утемељеност ауторитета владара, односно схватање оданости владару и Светом писму као „кључна приступа битку”, базирано на веровању „да је друштво природно организовано око и под влашћу узвишених центара – монарха”. Трећа је била концепција времена по којој су „космологија и историја биле неодвојиве, а порекло света и људи у бити идентични”.³⁵

Промене у схватању времена водиле су базичним померањима у поимању стварности. „Док је вечност религијског смисла била усидрена у сваком тренутку повести и представљала само један исти тренутак који је вечно истрајавао у садашњости, обзнањујући у сваком тренутку божански поредак, дотле је нови поредак базиран на појму празног времена (испуњеног спољашњим карактеристикама једног календара) отворио нов начин разумевања света. Разбијањем структуре светог времена на површину избијају безбројни појединачни тренутци које треба повезати у одређени смисао”.³⁶ Тај смисао доносила је управо нација, схваћена аналогно идеји о „друштвеном организму који се календарски креће кроз хомогено празно време”, као чврста заједница која се непрестано креће кроз историју.³⁷

Специфичну друштвену мену која је створила претпоставке за појаву нације, одређивала је по Андерсону интеракција „између система производње и производних односа (капитализма), технологије комуникације (тиска), те

³³ Новаковић, А., „Замишљеност или измишљеност нације”, *Политичка ревија*, 4/2009, 187-198, стр. 191.

³⁴ Замишљање нације не треба мешати са измишљањем, лажношћу, како то по Андерсону чини Гелнер, истичући да се национализам лажно представља, што упућује на то да постоје „истинске” заједнице „које можемо супротставити нацијама, на штету ових других”. (Андерсон, нав. дело стр. 18.) Концепт „замисљања нације” омогућава да се избегне „есенцијалистичко и онтолошко квалификовање ‘суштине’ нације”, јер нације не поседују своју суштину по природи (антиесенцијалистичко одређење) нити постоје по природи (антионтолошки сегмент одређења)” (Новаковић, А., нав. дело стр. 189, 191) Тиме се избегава и сврставање „за” и „против” национализма, а с њим и нужне редукције које прате овакве приступе феномену.

³⁵ Андерсон, Б., нав. дело, стр. 43.

³⁶ Новаковић, А., нав. дело, стр. 193.

³⁷ Андерсон, Б., нав. дело, стр. 34.

неумитне разноврсности људских језика”; она је омогућила стварање „новог облика замишљене заједнице која је својом основном морфологијом поставила сцену за сувремену нацију”.³⁸ Андерсон је настојао да покаже „како се пракса институције прелама у дискурзивној пракси”³⁹, а то преламање управо је демонстрирало и модуларност нације и специфичност „стила њеног замишљања” на основу којег се, по аутору, нације међусобно разликују.

Стварање националних култура поклапа се по Жан-Франсоа Бајару са „покретом културног затварања” коме присуствујемо почев од 18. века кроз „измишљање традиције”, односно „тенденцију поновне употребе (...) фрагментата мање-више фантазмагоричне прошлости”, која прати друштвене, политичке и културне промене и настанак модерне државе на западу.⁴⁰

Паралелно са процесима систематског вредновања елемената фолклорне културе, „друштвене групе ретроактивно реагују на тај градитељски посао на основу сопствених вредности, сопствених култура”.⁴¹ Како језгровито поентира Бајар, „изградња националних идентитета неодвојива је од њиховог ‘формирања’.” Дистинкција између изградње као свесног стварања апарата за политичку контролу од неке друштвене класе или партије и формирања које означава „конфликтан, ненамеран и врло несвесан процес” и које „води у неред сукоба и компромиса преко масе безимених особа”, савршено одговара опису противречног процеса настајања националног идентитета. Јер он је „истовремено резултат своје изградње кроз доминантне групе или фазе друштвеног успона, и формирања, другачије речено, те укупне алхемије која се ствара унутар друштва.”⁴²

Израђивање и развој свести о националном јединству, обезбеђивање имагинарној заједници заједничке историје, језика и културе њених припадника, у условима културне хетерогености премодерног доба, представља пројекат који увелико превазилази размере пуке политичко-идеолошке конструкције за мобилизацију маса у стварању државних граница. Како истиче Ан-Мари Тијес, да би идеја нације била прихваћена као легитимна и трансформишућа друштвена снага, потребно је било створити заједнички идентитет припадника нације на коме би, на основу културноисторијских референци и заједничке праксе, могло да се развије заједничко осећање припадништва.⁴³

Одређења Ернеста Ренана полазе управо од идеје наслеђа као основе националне идеје. Сматрајући објективне карактеристике недовољним за дефи-

³⁸ Андерсон, Б., нав. дело, стр. 49, 51.

³⁹ Межнарић, С., „Бивање нацијом данас”, (предговор) у Андерсон Б., нав. дело, стр. 8

⁴⁰ Бајар, Ж. Ф. (2009) „Имагинарно у идентитетској афирмацији”, *Идентитет(и)* Београд. Clío, стр. 386

⁴¹ Бајар, нав. дело, стр. 386.

⁴² Исто, стр. 386-387.

⁴³ На том подухвату радиле генерације интелектуалаца, научника и уметника. Нација је конципирана као „заједница по рођењу која успоставља принципијелну једнакост и братство међу својим припадницима”, као независна од династичке и војне историје она је постојала пре и надживеће свог владара; зависно од историјског тренутка може бити покорена или подељена, али је слобода њен примарни циљ, а борба за њено постизање основни задатак. (Тијес, А. М. (2009) „Културна производња европских нација”, *Идентитет(и)*, Београд, Clío, стр. 333-334.

нисање нације, Ренан је истицао значај духовног начела, моралне свести и солидарности, заједничког недељивог и неотуђивог наслеђа, сећања, али и актуелне сагласности, жеље да се живи заједно, односно настави са уважавањем наслеђа које смо стекли као недељиво. Формирање националног идентитета састојало се у изградњи тих наслеђа која су се у основи показала међусобно веома сличним.⁴⁴

Градитељски подухват кодификовања традиције обухватао је, што је посебно важно, и напоре у стандардизацији националног језика. Како истиче Андерсон, нација је од почетка поимана језиком а не крвљу. Важан је, дакле, био и сам моменат иницирања појединаца у друштвеној улози и језичкој пракси припадника националне (језичке) заједнице, као једној од важних фактичких и симболичких потврда припадности и јединства нације.⁴⁵

Штампани (национални) језици поставили су темеље националној свести „стварањем унификованог поља размене и комуникација испод латинског а изнад вернакулара; повезивањем читалаца путем штампе, који су сачињавали у својој секуларној, појединачној видљивој невидљивости заматак национално замишљене заједнице”. Штампарски капитализам учврстио је језик, а то је током времена допринело стварању представе древности, изузетно важне у субјективном поимању нације.⁴⁶

Замишљање нације у Андероновом смислу речи „не носи никакву унутрашњу нужност, нити је доказ реалног историјског континуитета, већ је последица симболичке обраде времена и простора, као и избора оних елемената културне прошлости који у датом тренутку могу да обезбеде и потврде идеју континуитета”.⁴⁷

Продубљивање погледа на културолошке основе националног идентитета Ентони Смит остварио је његовим повезивањем са етничким идентитетом/заједницом, настојећи да објасни управо карактер културне доктрине која им лежи у основи, залажењем у прошлост и процесе изградње нације. Повезивање модерних нација са било каквим етничким језгрима, међутим, проблематична је и често критиковану теза у савременим проучавањима.⁴⁸

Најчешћи аргумент критике јесте постојање значајних примера нација обликованих без етнија (стапање култура узастопних таласа у Америци, Аргентини и Аустралији),⁴⁹ мада ове чињенице не искључују и могућност да тамо где су етније постојале нација буде обликована на њиховим основама као некој врсти културне конфигурације, нити то може бити аргументација довољна за начелно оспоравање поставке. Како истиче Смит, прве нације, историјски гледано, обликовале су се на основу премодерних етничких језгара и, као културно утицајне, постале су модели за потоње случајеве обликовања. Тај етнички

⁴⁴ Ренан, Е., нав. према Тијес, А. М. нав. дело, стр. 335.

⁴⁵ Андерсон, нав. дело, стр. 138.

⁴⁶ Андерсон, исто, стр. 50.

⁴⁷ Ђорђевић, Ј. (2009) *Посткултура*, Београд, Сlio, стр. 339.

⁴⁸ Кодрић, С. (2010) „Идеологија националног идентитета и националне културе”, у зборнику *У част Пера Јакобсена*, (ур. Ајдацић, Д., Лазаревић Ди Ђакомо, П.), Београд, стр. 225-239.

⁴⁹ Кодрић, Сњежана, нав. дело, стр. 232.

модел био је социолошки продуктиван, јер се лако се уклапао са премодерном врстом заједнице.⁵⁰

Сличну поставку о модулирању нације током њеног „пресађивања” у нове социокултурне и политичке средине налазимо и код Андерсона. „Бивање нацијом” „пресађивано” је у разна друштвена подручја где је, стапајући се са политичким и идеолошким констелацијама, добијало функцију посредством званичног национализма, постајући тако ефикасна творевина за мобилизацију маса у стварању државних граница.

Као последица модуларности нације, разноликост обиља конкретних манифестација овог друштвеног феномена резултирала је немогућношћу стварања општеважеће научне дефиниције. Насупрот разноликости видова националности стоји специфична универзалност нације; једну од њених важних антрополошких димензија Андерсон је одредио сагледавајући је као „свјетовни начин да се судбина претвори у континуитет, да се случају да смисао”⁵¹ упућујући при том на сродност националистичког с верским менталитетом.

Још један од важнијих видова трајности који се везује за национални идентитет свакако је сталност функција које он врши, око којих чак постоји слагање између „традиционалиста” и „модерниста”. Ентони Смит издваја две категорије функција националног идентитета: спољне и унутрашње. Спољне функције – територијална, економска и правно-политичка – везане за обезбеђивање друштвеног, економског и политичког простора у којем припадници нације егзистирају (легитимисање законских права и дужности, правних институција које одражавају специфичне вредности, традиције и особине нације). Унутрашње функције националног идентитета проистичу из његове етничке и културне димензије; оне се односе на остваривање друштвених спона међу припадницима нације посредством репертоара заједничких вредности, симбола и традиција; очитују се у процесима социјализације појединаца за држављанина и грађанина дате нације; дакле, тичу се претпоставки сарадње супротстављених социјалних слојева и њиховог прихватања јединственог колективног самодеофинисања.⁵²

Иако је у научном приступу националном идентитету одавно одбачено схватање по коме је национално осећање по природи дато, његове основе се ипак сагледавају као на специфичан начин „дате”. Карактер и садржај те датости веома су комплексни, тешко рашчлањиви и зависни од бројних фактора; али извесно је да она не значи непроменљивост и да њено уважавање не мора нужно водити есенцијализацији појма, нити политизацији етничких идентитета.

Између етничког и националног идентитета могуће је успоставити бројне релације, а једна од релевантнијих је свакако ова везана за културну конфи-

⁵⁰ Смит, А., нав. дело, стр. 70-71.

⁵¹ Андерсон, Б., нав. дело, стр. 2 8-9.

⁵² Смит, А., нав. дело, стр. 32-34; уп. Цветковић, В.Н. (2002) „Национални идентитет и реконструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)”, *Филозофија и друштво XIX-XX*, Београд, стр. 53; Раденовић С., нав. дело, стр. 226.

гурацију.⁵³ Проучавање националног идентитета као друштвеног конструкта подразумева истраживање његових културолошких основа које су великим делом подударне са оним етничког, бар судећи по одредницама које је Смит издвојио; реч је о преплитању идеологије, језика, митологије, симболизма и (колективне) свести који дају темељ националном идентитету.⁵⁴

Стављајући акценат на симболичко-културне атрибуте етничког идентитета, Смит га је на неки начин поставио и у саме културолошке основе нације. Међу издвојеним обележјима етничког и националног идентитета које аутор наводи, подударни су управо атрибуту претежно културне и историјске садржине и изразито субјективне природе.⁵⁵ Битна обележја националног идентитета су по њему: *историјска територија, односно домовина; заједнички митови и историјска сећања; заједничка масовна јавна култура; заједничка законска права и дужности припадника нације; заједничка економија с територијалном мобилношћу припадника нације.*⁵⁶

Приступ националном идентитету који полази од издвајања његових дистинктивних одлика проблематичан је, међутим, у том смислу што се њиме институције и стваралаштво етничке групе/нације смештају у већ утврђену листу културних црта схваћених на неисторијски начин; што води резону који културну промену квалификује као сиромашење и опадање. Свака концепција која у изолацији види принцип настанка и одржавања колективних идентитета у основи је погрешна, јер такво гледиште „згушњава друштвену реалност групе засноване на изолованости и њено културно изграђивање”, а у стварности сва друштва/ нације/културе одржавају сталне, мање или више интензивне односе са својим окружењем.⁵⁷

У великој мери статички, Смитов приступ недовољно уважава једну кључних димензија идентитета, његов релациони карактер, однос према „другоме”. Значење припадности увек је дефинисано односом према неприпадницима и уоченим разликама. Поред тога, занемарује се и значај разматрања историјске природе и променљивости националних идентификација. Горенаведене компоненте националног идентитета не могу се прихватити као ентитети

⁵³ Иако са доласком национализма започиње његово дејство на обликовање националног идентитета, овај се може исправно разумети само истраживањем његове друштвене и културне матрице, која је по Смиу „много тога дуговала присуству премодерних етница и постепеном јављању националних држава на западу”. Националистички језик и симболика обухватнији су од идеологије или идеолошког покрета, како истиче Смит, и они повезују ту идеологију с „масовним сентиментима” широк делова означене популације, нарочито посредством парола, симбола и церемонија; они у исти мах захватају и когнитивну и експресивну димензију, спајајући се с обухватнијим стремљењима и осећањима, како међу елитама тако и међу ширим слојевима (Смит, Е., нав. дело, стр. 118)

⁵⁴ Жунић, Д. *Национализам и књижевност*, стр. 12; <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf>

⁵⁵ Смит, А., нав. дело, 39- 41.

⁵⁶ Смит, А., нав. дело, стр. 29-30; Уп. Голубивић, З. (1999) *Ја и Други: антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Београд, Република, стр. 76.

⁵⁷ Како нас подсећа Формозо, „акултурација није феномен од којег се може побећи”. Формозо, Б., (2009) „Расправе о етничитету”, *Идентитет(и)*, Београд, Clío, стр. 295-298.

sui generis, јер се оне управо и конституишу/конструишу у релацији према другима и у одређеном социокултурном, историјском контексту.⁵⁸

Одређујући централни парадокс етничитета као „коегзистенцију мене и трајности” и сагледавајући национални идентитет као стално другачији индивидуални израз у оквирима одређених друштвених и културних параметара који „омеђују перспективу и културну садржину дате заједнице”⁵⁹ и посредством којих се наслеђе традиције трансгенерацијски преноси, Смит ипак донекле уважава динамичку природу националног идентитета.

Повезивање етничког и националног идентитета заједничком културном конфигурацијом која се реализује на линији културних афинитета, упућује на истраживање међусобно повезаних процеса који чине „двоструку спиралу” етничких идентитета: „с једне стране појава есенцијализације својстава која наводи групе да себе замишљају као друштвене врсте, и с друге стране стварање флексибилних друштвених граница које те исте групе воде да се шире или да се деле.”⁶⁰

Национални идентитет и култура

Инструменталистичка поставка националног идентитета културу своди на „инертну могућност, ресурс из кога би друштвена група/странка/власт по сопственој вољи црпила своје амблеме”⁶¹ остављајући по страни осећања, норме и вредности који се трансгенерацијски преносе посредством језика и процеса социјализације и усвајају великим делом несвесно. На оваквој поставци темеље се редуктивни истраживачки приступи који позивање на идентитет или културу сагледавају искључиво кроз свођење на идентитетске стратегије или политичке циљеве”⁶² Политике идентитета конструисане су од стране заинтересованих политичких актера, да служе доласку на власт односно одржавању на власти елита, а због конкурентског односа често воде у политичку нестабилност па и у оружани конфликт.”⁶³ Оно што је овде спорно јесте поистовећивање негативног екстрема испољавања и злоупотребе феномена са феноменом као таквим.

Према Бајару „афирмација неког културног идентитета увек је (...) сама по себи могући извор сукоба, па чак и тоталитаризма.” Једна култура замишљена као „аутентична” дефинише се као супротност суседним културама, које

⁵⁸ Раденовић, С. (2006) „Национални идентитет, етничитет, (критичка) култура сећања”, *Филозофија и друштво*, 3/2, Београд, стр. 226.

⁵⁹ Својеврсна традиција слика, култова, обичаја, обреда, артефаката, као и одређени митови/историјски догађаји, хероји, симболи и вредности обликују „ризницу етничке културе коју ће заједница селективно користити из генерације у генерацију”. Смит, А., нав. дело, стр. 65.

⁶⁰ Формозо, Б. (2009) „Расправе о етничитету”, *Идентитет(и)*, Београд, Clío, стр. 307.

⁶¹ Формозо Б., нав. дело, стр. 300.

⁶² Руано-Борбалан, Ж. (2009) „Идентитет, ресурс за акцију”, *Идентитет(и)*, Београд, Clío, стр. 424.

⁶³ Кордић, С., (2010) „Идеологија националног идентитета и националне културе”, зборник *У част Пера Јаковсена*, (ур. Ајдачић, Д., Лазаревић Ди Ђакомо, П.), Београд, стр. 232.

се схватају као радикално другачије; та претпоставка неидентичности једнака је по аутору принципу искључивости, чији је логички закључак операција етничког чишћења. Међукултурна размена доживљава се онда као претња „аутентичности” културног идентитета на који се позива.”⁶⁴

Успостављање везе између културе и (националног/етничког) идентитета не мора нужно да значи усвајање концепта потупуне и безусловне културне хомогенизације и културног идентитета као окамањеног скупа културних обележја; јер хомогеност културе у односу на сваку од њених основних карактеристика представља увек само оквир „унутар којег се налази спектар разноврсних нијанси које одговарају индивидуалним варијантама реализације норми и културних образаца”.⁶⁵ Неодвојив од појма културне заједнице, културни идентитет представља, међутим, извориште опасности од поистовећивања културне заједнице са етничком и религијском а у се том случају – као што искуства показују – културни плурализам преводи у етнички и религијски који неизбежно добија политичку димензију и води конфликтима.⁶⁶ Стварање и снажење културних идентитета, подвргнуто политичким процесима, посебно борбом за власт, ослања се на постојеће традиције, неретко на верску. Многи савремени међуетнички сукоби почивају на радикализацији идентитета, праћеној инструментализацијом верских, етничких или других традиција.⁶⁷

Појам „идентитет” удружен са појмом „култура” доживео је савремени научни и медијски успех. Како истиче Жан-Клод Руано-Борбалан, овај успех потиче од чињенице да је концепт културног идентитета омогућио „да се наругамо старој расној теорији антрополога, која је подвргла колонизирани народи неограниченој доминацији”.⁶⁸ Данашња употреба појма идентитета удруженог с појмом култура је, међутим, у најмању руку двосмислена, а за неке ауторе и проблематична. У контексту одбране права угњетених, мањина, како наводи Борбалан, овај концепт „истовремено служи и да овековечи диференцијализам који није далеко од идеје о раси и може да подржи све национализме, ксенофобизме и етноцентризме.”⁶⁹ Упркос чињеници да појам културног идентитета може да конвергира са идејама интеркултурног дијалога, остаје негативни значењски потенцијал који се везује за екстреме поимања јединства националне културе, а са њим контроверзе у тумачењу.⁷⁰

⁶⁴ Бајар, Ж., Ф., нав. дело, стр. 389.

⁶⁵ Седам основних елемената културе, по Антоњини Клосковској су: економска организација; политичка организовност, структура локалне заједнице; језик; фолклор и уметност, идеологија и веровања и наука (Клосковска, А. (2009) *Социологија културе*, Београд, Чигоја штампа, стр. 59)

⁶⁶ Жунић, Д., *Национализам и књижевност 1985-1995*, <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf>

(1.5.2014), стр. 16.

⁶⁷ Руано-Борбалан, Ж., (2009) „Идентитет, ресурс за акцију”, *Идентите(у)*, Београд, Clio, Београд, стр. 326.

⁶⁸ Руано-Борбалан, Ж., нав. дело, стр. 423-424.

⁶⁹ Руано-Борбалан, Ж., Исто, стр. 424.

⁷⁰ О редукцијама мултикултуралистичког дискурса везаним за проблем културног идентитета опширније у Пешић, М., Новаковић, А., „Проблем идентитета и мултикултурализам”, *Српска политичка мисао*, 2/2010: 141-164.

У литератури се неретко сусрећемо с опречним тезама о израстању нације на основама одређеног, затеченог етничког реалитета, односно тезама које одбацују успостављање било каквих континуитета између нација и премодерних форми удруживања. Чињеница је, међутим, да етнички реалитет може „символичко-митолошки подупрети осећање етничко-националног континуитета који не мора да представља и стварни континуитет.”⁷¹

Како истиче Смит, стварање кохерентне митологије и симболике историјске и културне заједнице на основу расположивих културних компоненти представља важан услов постојања нације, независно од тога колико су етничке везе биле јасне или исконструисане.⁷² То је у основи један од важних разлога због којих сам појам етничког идентитета добија негативни предзнак, посебно када се поистовећује са културним или верским идентитетом, што је до извесне мере и разумљиво ако се имају у виду бројни примери из новије историје који говоре о томе како се и колико се тим поистовећивањима политички манипулисало.

Оријентисање према прошлости, тзв. „култура сећања”, сматра се одликом етничитета која га специфично разликује у односу на остале категорије колективног идентитета. Реч је о прошлости која се памти, преноси и интерпретира на селективан начин којим одређене личности и догађаји прерастају у сигнификантске симболе етничитета. Културу сећања чине заједнички митови и историјска сећања, као и начини / механизми њиховог друштвеног преношења, односно „измишљања, обраде, одржавања, коришћења, потискивања, заборављања и преиначавања прошлости”; она је скуп индивидуалних и колективних конструкција/слика прошлости које учествују у тумачењу садашњости и стварању визије будућности.⁷³

Насупрот колективном памћењу, које је као мозаик изабраних садржаја динамичко и реконструктивно, јер су потребе које задовољава променљиве, критичка култура сећања не ограничава се на распознавање симболичких структура у оквиру селективне обраде прошлости, већ увек узима у обзир интересну, идеолошку, политичку и личну условљеност овог процеса. Битно је зашто се и како памти, односно како се прошлост тумачи, те се уз материјалне остатке прошлости, симболе и значења у разматрање узимају идеологије, митови, предрасуде и стереотипије присутне у њеној актуалној употреби.⁷⁴ Култура сећања показује се као део „културног апарата који гради смисао”, исказујући прошлост она обликује представе о садашњост и има важну улогу у склопу самовиђења индивидуа и група.

⁷¹ Жунџ, Д., нав. дело, стр. 9.

⁷² Смит, А., нав. дело, стр. 71.

⁷³ Путиња и Стреф-Фенар издвојили су следеће кључне проблеме везане за етничитет: „1) проблем категоријалног атрибуирања којим актери себе идентификују и бивају идентификовани од стране других; 2) проблем граница одређене групе које служе као основа за дихотомизацију ми/они; 3) проблем фиксирања идентитетских симбола који заснивају веровање у заједничко порекло; 4) проблем значаја који задобија целина процеса којима етничке црте бивају истакнуте у друштвеној интеракцији.” (Путиња, Стреф-Фенар, према Раденовић, С., нав. дело, стр. 230-232)

⁷⁴ Раденовић, С., Исто, стр. 233.

На важност критичког приступа култури сећања посебно упућује чињеница да је она стални чинилац међуетничке напетости. Уз неравноправне и неједнаке снаге културних репрезентација укључених у борбу за политички и друштвени ауторитет, управо је и неравномерна расподела етносторије један од значајнијих узрока међетничких тензија и сукоба. Етноисторија, наиме, може бити „важан извор културне моћи и жижа културне политизације” уколико се одликује богатством и „аутентичношћу”. Заједнице таквих историја имају „такмичарску предност” над другима код којих је ова оскудна или „сумњива”. Недостатак непрекидне, дуге и богате етноисторије надокнађује се неретко „културним ратовима” у којима се наука (филологија, антропологија и археологија) ангажују за „утврђивање неизвесних генеалогичких, укоренењавање популација на домаћим теренима, документовање њихових особених црта, те за анектирање ранијих цивилизација”.⁷⁵

Један од продуката „културних ратова”, феномен под називом „стратешки синкретизам” састоји се управо у „поступку којим се самодефинисање оставарује у односу на другог позајмљивањем од њега оне највредније и најефикасније културне особине”.⁷⁶

Широко распрострањени процеси вернакуларне мобилизације и културне политизације своју снагу добијају из културног такмичења нација/етничких заједница. Имајући то у виду, као и искуства последњих ратова на нашим просторима, можемо констатовати видовитост Смитове прогнозе према којој „с обзиром на број етничких заједница и категорија које се могу мобилисати поновним налажењем чак и неразговорних етноисторија, мали су изгледи да се културни ратови етница и нација окончају а национализам истисне”.⁷⁷

Национални идентитет и политичка стратегија

То што и данас у многим регионима света национални и етнички идентитет „дејствују” као инструменти за освајање власти могуће је због њихове манипулативности која делом проистиче из „великог емоционалног легитимитета”⁷⁸ који уживају, а делом је утемељена у системима политичке социјализације који уз основне вредности либералне демократије у грађане од малих ногу „усађују” и лојалност нацији/домовини као вредност. Карактер ове лојалности у великој мери зависи од политичке културе датог друштва, односно тога да ли ова инклинира ауторитарном или демократском обрасцу.

⁷⁵ Смит, А., нав. дело, стр. 352-354.

⁷⁶ Бајар, Ж. Ф., нав. дело, стр. 387-388.

⁷⁷ Смит, А., нав. дело, стр. 352-354.

⁷⁸ Нација и национални идентитет побуђују снажан осјећај привржености. Разлог за то лежи по Андерсону, с једне стране у томе што се, без обзира на стварну неједнакост, нација увек поима као као снажно хоризонтално другарство/братство; а с друге стране зато што је нација „световни начин да се судбина претвори у континуитет, да се случају да смисао, „успостављањем везе између мртвих и још нерођених покољења мистеријом регенерације”; а по аутору, „мало је ствари било (и још јест) погодније у ту сврху од идеје нације”. (Андерсон, Б., нав. дело, стр. 22)

Политичка социјализација обухвата „целину свих процеса путем којих се превалентне политичке норме политичке културе датог друштва стичу, одржавају и мењају.”⁷⁹ Политичка култура „која се преноси с једне генерације на другу, трансформише у складу са променом социјано-политичких услова”⁸⁰ пружа аксиолошку кохеренцију системима националне идентификације посредством симболичких система културе. Испреплетеност инструменталности и аутотеличности у функционисању симболичке културе у овом смислу очитује се у принципима правилама, хијерхији вредности које су у историји културе пружале религијске, филозофске и идеолошке концепције, одређујући једну начелну и надређену скалу; и у њеном садржају, тзв. „идеолошкој отаџбини”, како је Осовски назвао целину ставова припадника групе/националне заједнице и „њихових корелата према заједничком фонду просторних, уметничких, интелектуалних, идеолошких и религиозних симбола који се сматрају производом и наслеђем.” Интернализација ових вредности „доводи се у везу са убеђењем у њихов посебан однос са сопственом групом, са њеном историјском судбином, карактером, начином деловања.”⁸¹

Етнополитички ентитети као новија творевина, представљају по Бајару „плод инжењеринга за стварање идентитета.”⁸² Они показују како верске, језичке, етничке разлике, али и солидарност постоје у снажном облику само онда када се употребљавају с политичким циљевима. Заправо, значај који ове разлике добијају интензивира се у временима нестабилности, друштвених и политичких промена, односно онда када је потребан „други” као „непријатељ”, како би се у „атмосфери угрожености” лакше придобила подршка припадника заједнице. С тим циљем активира се етнички идентитет који „одређује симболичку конструкцију културне разлике и дихотомозацију других као странаца” и који као „аутентични групни идентитет” врши своје „природне” функције све док не постане база политике и идеологије и прерасте у етнонационализам; тада он „мутира” у моћно оруђе политичке мобилизације, којом се етничке категорије користе као референтне тачке за политички идентитет.⁸³

С једне стране, историја је показала да је произвођење „другости” много пута опробано и потврђено средство за конструисање идентитета. У „произведеним” условима угрожености „други” се изједначава са непријатељем, постаје и катализатор идентитета, јер разлике у односу на „другог” добијају примат у самоодређењу.⁸⁴ С друге стране модерно доба донело је амбивалентност,

⁷⁹ Подунавац, М., према Базић, Ј., „Национални идентитет у процесу политичке социјализације”, *Српска политичка мисао*, 4/2011, Београд, стр. 340.

⁸⁰ Базић, Ј., нав. дело, стр. 340.

⁸¹ Клосковска, А. (2005) *Социологија културе*, Београд, Чигоја штампа, стр. 353-355.

⁸² Руано-Борбалан, Ж., „Култура, вредности, све постмодерне?”, *Идентитет(и)*, Clío, Београд 2009, стр. 326.

⁸³ Путиња тако истиче разлику између „етничитета као антрополошке/социолошке категорије и национализма као политичког програма”, при чему се тај програм да би се остварио поистовећује са етничитетом (етноцентризам) и тако прибавља колективно осећање идентитета. (Голубовић, З., нав. дело, стр. 77, 90)

⁸⁴ Ђурић, Ј., „Идентитет и интеркултуралност – Србија као место прожимања Балкана и (Средње) Европе”, *Филозофија и друштво*, 19/3, Београд, стр. 223.

хетерогеност, мултиплицитет и отвореност перспектива, а идентитети су постали нешто променљиво, плурално, историјско, контекстуално и динамично.

Како год приступали проблему манипулативности националне идентификације, увек је на грађанима коначни избор да ли ће политичко предузетништво своје владе схватити/прихватити или не као национални интерес. Свака политичка елита тежиће стварању и ширењу представа националног идентитета које су у складу са њиховим политичким циљевима. Уколико се оствари идентификација дате политичке агенде и националног интереса, захтевана послушност више не изгледа као пуко подређивање интересима власти. Овакво виђење у извесној мери ипак је инструменталистичка редукција која грађење колективних идентитета своди на политичке циљеве и стратегије не бавећи се друштвеним интеракцијама од којих зависи њихово спровођење, као и неутралишућим дејством супротних сила које чак могу довести до супротног ефекта.

У јавној сфери, као сфери отворености у којој се води стална борба различитих дискурса за престиж у означавању друштвене стварности и њених феномена па и различитих идентитета који се у њој афирмишу, манипулативни обрасци националне идентификације улазе у конкурентске односе (више или мање равноправне зависно од остварене демократичности јавног домена) са другим обрасцима.

Савремено разумевање идентитета уважава његову тешко рашчлањиву вишедимензионалност, његов динамички, релациони карактер и као и повезаност идентитета и културе, односно идентитета и дискурса. Категорија идентитета означава у савременом тумачењу нешто што није јединствено већ се умножава и трансформише током живота⁸⁵, производ је „различитих антагонистичких дискурса, пракси и позиција које се често међусобно пресецају”⁸⁶

Помак ка дискурзивној конструкцији идентитета учврстио је културолошку парадигму заинтересовану за „проблеме ерозије идентитета произведене у новим процесима глобализације”.⁸⁷ Културолошка парадигма тематизује проблеме дискурзивне политичке конструкције етничких, националних, културних идентитета, а идентитет тумачи као простор отпора. Сагледаван као ефекат дискурса, идентитет постаје „децентриран, нестабилан, дисконтинуиран и способан за преображај, јер његова конструкција, заснована на одређеним стратегијама само привремено стабилизује културне категорије”.

Нестајање традиционалних културних идентитета лишава појединце оквира културе на коју су навикли, али то још увек не значи да „прекидање дуготрајних културних циклуса, чија је улога да повезују смисао садашњости с прошлошћу и будућношћу идентитета”, води свођењу колективних идентитета на „функције у технологији владања”. Идентитети, нису монолитни и статични већ се састоје из „многих повезних, изукрштаних, или преклапајућих слојева, који, иако су потенцијално дати, могу да буду мењани, напуштани и изгубљени, намтнути и отети” и поново (ре)конструисани.⁸⁸

⁸⁵ Голубовић, З. (1999) , *Ја и други*, Београд, Рпублика, стр. 2, 8-9.

⁸⁶ Хол, С., „Коме треба 'идентитет'?", *Реч*, 64/10, Београд, стр. 218.

⁸⁷ Ђорђевић, Ј., нав. дело, стр. 355.

⁸⁸ Ђурић, Ј., нав. дело, стр. 229.

Стјуарт Хол издваја три могућа начина одбране од хомогенизујуће глобализације коју сматра најавом велике кризе идентитета, односно значајним елементом у стварању фрагментарних идентитета. Први је реафирмација националног идентитета, други је инсистирање на етничкој самосвојности, а трећи стварање нових, децентрираних идентитета, по аутору једини примерен савремености. „Не оспоравајући чињеницу а су националне и етничке идентификације нешто што људи интериоризују на такав начин да дискурс доживљавају као есенције, природни поредак ствари Хол их одређује као привремене: „Идентификација представља никад завршен процес, одређена тако да никад не може бити освојена или изгубљена, подржана или докинута”, остварујући се на основу „фантазије присвајања”. Зато су идентитети увек само привремено освојени, последица неког од облика артикулације, као „необавезне везе између дискурзивних концепата који се само привремено повезују конотативним или евокативним везама и то на основу деловања моћи и моћи традиције.” Идентитети који нам се чине целовитим и вечним, јесу у ствари историјски специфична „привремена стабилизација” или арбитарно зближавање значења.⁸⁹

Закључак

Национални идентитет је с једне стране социјално програмиран, посредством механизма социјализације и доминантних образаца идентификације и културних вредности утканих у владајуће дискурсе у јавној сфери; с друге стране, будући да се индивидуалнопсихолошки релизује национални идентитет је и део индивидуалне идентитетске формуле унутар које, у складу са личним изборима појединца, може да буде јаче или слабије изражен, или да одсуствује. Исто тако, у складу са властитим културним преференцијама, појединац усваја елементе своје националне културе и одређује степен у којем ће они бити одређујући за његов културни идентитет. Уз све ове условности, култура јесте примарни оквир/контекст индивидуалних избора, што представља једну од базичних аргументација заштите мањинских идентитета у мултиетничким државама, превасходно као права мањинских група на одржање властите културе. Идеја да је изградња разлика, као основа за самоидентификацију колектива/етничке групе/нације, променљив продукт подложен обликовању прихватљива је само у мери у којој она уважава комплексност културолошких механизма и процеса означавања који леже у основи развијања дистинктивних одлика; јер ови механизми и процеси одређују карактер специфичног континитета у националним идентификацијама, кроз успостављање симболичко-аксиолошких структура, као облика трајности унутар динамике промена иманентних друштву и култури уопште.

Демаркациона линија између реализма и конструктивизма није симплификована запитаност о томе да ли су идеје важне, већ да ли идеје имају довољ-

⁸⁹ Ђорђевић, Ј., нав. дело, стр. 362-363.

но „пропулзивне” моћи да међународни систем претворе у праведнији и мирнији свет. Мада су неки облици сарадње у међународном систему могући, али само кроз директну зависност од материјалних фактора, реалистички одговор је, ван сваке сумње, не. За реалисте идентитет је важан, он се базира на интеракцији и може се променити, али његова ексклузивска подлога онемогућава велике трансформацијске захвате у смеру његовог хармонизовања, он је теоријски превасходно повезан са самопризнавањем. За конструктивисте, промене су могуће. Оно што је примарно за понашање држава је социјално конструисана идеациона структура међународног система заснована на уверењима, нормама и правилима, која условљава разумевање света и деловање држава (када се идеје мењају, мења се и перцепција државних интереса и само понашање). У том контексту, формулисање и форсирање идеја поверења, кооперативности и мира може довести до бољег света.

Конструктивистички постављени идентитет је инхерентно инклузиван, он нужно захтева потврђивање од стране других, „верификовање” сопственог права на постојање и, без обзира на потенцијално ривалство, једнакост са другим. Очигледно је да се ту, за разлику од самопризнавања, ради о друштвеном признавању. Логично је за претпоставити да ово узајамно афирмисање између сопства и другости може еволуирати у пријатељство, релацију пријатељ-пријатељ, те довести до идентитета који ће статус „пријатеља” проширити на цело човечанство једне потенцијалне светске државе. Нека потенцијална светска заједница никако не би могла да се подведе под социјалну онтологију која је карактеристична за неку партикуларну заједницу.⁹⁰ Насупрот томе, ради се о поприлично другачијем концепту. Дакле, за разлику од неке специфичне заједнице која би свој идентитет заснивала на дијалектичком односу Истости и Другости, дотле би светска заједница произилазила из схватања човечанства као једне заједнице обележене заједничким природним капацитетима и планетарним стаништем.

Литература:

1. Ashley R. (1986) "The Poverty of Neorealism." u Keohane, R. (ur.) *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, str. 255-301.
2. Anderson B. (1998) *Nacija, zamišljena zajednica*, Plato, Beograd
3. Bartelson, J. (2009) *Visions of World Community*, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Bazić, J. (2011) „Nacionalni identitet u procesu političke socijalizacije”, *Srpska politička misao*, 4/2011, Beograd: 335-354.
5. Bajar, Ž. F. (2009) „Imaginarно u identitetskoj afirmaciji”, *Identitet(i)*, Beograd, Clio: 384-391.
6. Borbalan, Ž.K. (2009) „Identitet, resurs za akciju” *Identitet(i)*, *Clio* Beograd: 419-424.
7. Ber, V. (2001), *Uvod u socijalni konstrukcionizam*, Beograd, Zepter

⁹⁰ Bartelson, J. (2009) *Visions of World Community*, Cambridge: Cambridge University Press, стр. 171-182.

8. Burchill, S., Linklater A., Devetak R., Donnelly J., Paterson M., Reus-Smit C. i True, J. (ur.) (2005) *Theories of International Relations*, New York: Palgrave Macmillan.
9. Carr, E. (1946) *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*, London: Macmillan.
10. Cvetković, V.N. (2002), „Nacionalni identitet i rekonstrukcija institucija u Srbiji (ideologije, obrazovanje, mediji)”, *Filozofija i društvo XIX-XX*, Beograd: 51-75.
11. Donnelly, J. (2000) *Realism and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
12. Đurić, J. (2008) „Identitet i interkulturalnost – Srbija kao mesto prožimanja Balkana i (Srednje) Evrope”, *Filozofija i društvo*, 19/3, Beograd: 217-232.
13. Finnemore, M. (1996) "Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology's Institutionalism." *International Organization*, 50(2): 325–347.
14. Formozo, B. (2009) „Rasprave o etnicitetu”, *Identitet(i)*, Beograd, Clio: 295-312.
15. Fuko, M. (1998) *Arheologija znanja*, Beograd, Plato
16. Fuko, M. (2007) *Poredak diskursa*, Loznica, Karpos
17. Gilpin, R. (1986) "The Richness of the Tradition of Political Realism." in Keohane, R. (ur.) *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, str. 301-322.
18. Gilpin, R. (1996) "No one loves a political realist." *Security Studies*, 5(3): 3-26.
19. Golubović, Z. (1999), *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd
20. Halpern, K., Ruano-Borbalan, K. prir. (2009), *Identitet(i)*, Beograd Clio
21. Hol, S. (2001), „Kome treba 'identitet'?", *Reč*, 64/10, Beograd: 215-233.
22. Keohane, R. (1986) (ur.) *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press.
23. Mearsheimer, J. (1994-1995) "The False Promise of International Institutions." *International Security*, 19(3): 5-49.
24. Kloskowska, A. (2005) *Sociologija kulture*, Beograd, Čigoja štampa
25. Kordić, S. (2010) „Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture”, zbornik U čast Pera Jakobsena, (ur. Ajdačić, D., Lazarević Di Đakomo, P.), Beograd: 225-239.
26. Morgenthau, H. (1954) *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 2nd edn. New York: Alfred A. Knopf.
27. Milošević-Đorđević, J. (2008) *Čovek o naciji*, Beograd, Institut za političke studije
28. Milošević Đorđević, J., „Oblici operacionalizacije nacionalnog identiteta”, *Srpska politička misao* 3/2011, Beograd: 11-23.
29. Novaković, A. (2009) „Zamišljenost ili izmišljenost nacije”, *Politička revija*, 4/2009, Beograd: 187-198
30. Palan, R. (2000) "A world of their making: an evaluation of the constructivist critique in International Relations." *Review of International Studies*, 26(4): 575 – 598.
31. Pešić, M., „Nacionalni identitet i diskurzivna praksa”, *Politička revija* 2/2012, Beograd: 1-27.
32. Radenović, S., „Nacionalni identitet, etnicitet, (kritička) kultura sećanja”, *Filozofija i društvo* 3/2, 2006, Beograd: 220-237.
33. Reus-Smith, C. (2002) "Imagining society: constructivism and the English School." *British Journal of Politics and International Relations*, 4(3): 487-509.
34. Reus-Smit C. (2005) "Constructivism." u Burchill, S., Linklater A., Devetak R., Donnelly J., Paterson M., Reus-Smit C. and True, J. (ur.) *Theories of International Relations*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 188-213.
35. Risse, T. (2000) "Let's argue!: Communicative Action in World Politics." *International Organization*, 54(1): 1–39.

36. Rose, G. (1998) "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy." *World Politics*, 51(1): 144-172.
37. Rot, K. (2000), *Slike u Glavama*, Beograd, Biblioteka HH vek
38. Schweller, R. (1997) "New Realist Research on Alliance: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition." *American Political Science Review*, 91(4): 927-930.
39. Schweller, R. i Priess, D.(1997) "A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate." *Mershon Interna-tional Studies Review*, 41(1):1-32.
40. Smit, A., (1998) *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd
41. Tijes, A.M. (2009) „Kulturna proizvodnja evropskih nacija”, *Identitet(i)*, Beograd, Clio: str. 332-344.
42. Vasquez, J. (1997) "The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition." *American Political Science Review*, 91(4): 899-912.
43. Vasquez, J (1999) *The Power of Power Politics: From Classical Realism to Neotraditionalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
44. Waltz, K. (1986) "Political Structures." u Keohane, R. (ur.) *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, str. 70-97.
45. Weber, M. (1949) *The methodology of the Social Science*. Glencoe: The Free Press.
46. Wendt, A. (1994) "Collective Identity Formation and the International State." *The American Political Science Review*, 88(2): 384-396.
47. Wendt, A. (1999) *A Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
48. Waltz, K. (1979) *Theory of International Politics*, New York: Random House.
49. Wolfers, A. (1962) *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
50. Žunić, D. *Nacionalizam i književnost 1985-1995*
<http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf> (1.5. 2014)